

УДК 316.423

*О. В. Хиженяк***СОЦІАЛЬНИЙ РУХ ЯК КОЛЕКТИВНА ДІЯ:
СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА****Резюме**

В статті розглядається тема соціальних рухів як колективного дійства з точки зору соціології соціальних проблем. Автор зауважує зміну діапазону колективних дій, які здійснюються в сучасному суспільстві у вигляді соціальних рухів. Соціальні рухи нового типу, які функціонують за моделлю мережних структур, несуть відчуження часу, відрізняються від «старих» форм соціальної активності.

Summary

The article discusses the problem of social movements as a kind of a collective action in terms of sociology of social problems. The author draws attention to the changing range of collective actions taking place in modern society as social movements. Social movements of a new type that function according to the model of network structures are brought about by time and differ from the «old» forms of social activity.

Ключові слова: соціальний рух, колективна дія, соціальна проблема.

Соціальні рухи (їх також часто називають масовими, громадськими) – важлива складова реформування сучасного суспільства, джерело трансляції інтересів різних прошарків громадян. Пріоритетність соціальної проблематики в соціальних рухах, що розгортаються на пострадянському просторі, у тому числі в Україні, поява «нових соціальних рухів» – відповідь на виклики нової реальності. Ця теза знаходить підтвердження в низці наукових досліджень соціологів, політологів, соціальних психологів, які вивчають традиціоналізм та інновації в соціальних рухах [1], характеристики сучасних їх видів [2], їх ідентичності [3] та ін.

Відомо, що науково оформлені уявлення про суспільні рухи з'явилися тільки в ХХ ст. і представлені в концепціях масового суспільства і колективної поведінки (У. Корнхаузер, Г. Блюмера, С. Ліпсет), відносної депривації (Т. Гарр, Л. Кілліан, Н. Смелзер), мобілізації ресурсів (Б. Кландерманс, В. Гамсон, Дж. Маккарті,

А. Обершол, Н. Зальд, Ч. Тіллі), когнітивній концепції (Айрман, Джеміссон), концепції «нових» рухів (А. Турен, М. Каstellлс, А. Мелуччі, Х. Кризи, А. Піззорно, Д. Рухт) [4, с. 46–48]. Науковцями активно обговорюється роль соціальних рухів у розвитку сучасного суспільства, в модернізації його соціально-функціональної структури при переході від «вертикальної» її організації до мережевої [5]. Одночасно виникають і проблемні питання. Одне з них стосується того, за яких умов соціальний рух може стати ефективною колективною дією, що відповідає принципам громадянського суспільства. Відомо, що соціальні рухи формуються довкола певних ідей, що створюють для індивідів, які приєднуються до цих рухів, нові форми соціальної та політичної ідентичності.

Колективна дія – це дія, що лежить у громадській сфері та здійснюється двома або більше людьми (групами, спільнотами) заради досягнення одного і того ж суспільного блага, яке може бути матеріальним (парки, мости, бібліотеки), політичним (громадська думка, вибори), громадським (інформативні бази даних, системи комунікацій). Процеси колективної дії забезпечують зародження і трансформацію соціального порядку, але й самі можуть розумітися як форми соціального порядку. Теорії колективної дії коливаються від проголошення досліджень колективної дії ядром макросоціологічного аналізу до вивчення виключно самої конкретної колективної соціальної дії (наприклад, соціального руху). Теорія колективної дії довгий час розроблялася на основі раціоналістичної теорії дії. Наприклад, при ресурсно-мобілізаційному підході як раціональні актори розглядаються не індивіди, а організації, соціальні рухи. Але поступово соціальна теорія звільняється від диктату раціональності в поясненні соціальної дії, як індивідуальної, так і колективної [6]. Універсальну теорію колективної дії на основі нормативістської критики раціональної моделі дії запропонував Н. Смелзер. Чарльз Тіллі трактує колективну дію, виходячи з теорій розпаду соціальних порядків і теорій солідарності. Спробу створення універсальної схеми теорій і типів колективної дії зробив А. Турен, який сконцентрував увагу на центральних лініях конфлікту у суспільстві (використання ядерної енергії, студентський рух, новий регіоналізм тощо). Науковці наразі визнають, що спрямо-

ваність і результативність колективної дії задаються соціальним часопростором і соціокультурним контекстом.

Однак існує невідповідність між значенням соціологічного теоретизування щодо колективної дії та її поясненням при вивченні суспільних рухів і необхідністю переосмислення витоків і характеристик колективної дії в сучасних умовах. Особливого значення набуває врахування такого аспекту розгортання колективної дії, як її візуалізація і віртуалізація. Новітні дослідження колективних дій пов'язані з впливом інформаційно-комунікативних технологій; поширенням нових форм і видів комунікації і координації колективних зусиль. Змінюється також діапазон колективних дій, здійснюваних у сучасному суспільстві у вигляді соціальних рухів.

Мета статті – соціологічна проблематизація теми соціальних рухів як колективної дії.

Щоб визначити тему соціальних рухів як колективної дії з точки зору соціології соціальних проблем – напрямку соціології, який активно розвивається, – слід уточнити поняття «соціальна проблема», яке до цього часу є предметом наукових дискусій [7]. Традиційно під соціальними проблемами розумілися і розуміються деякі «об'єктивні» соціальні умови – небажані, небезпечні, загрозливі, протилежні природі «соціально здорового», «нормально» функціонуючого суспільства. Соціологічною мовою вони описуються як прояви соціальної патології, соціальної дезорганізації, дисфункції, соціальні протиріччя, структурні напруги і т. ін. Актуальність проблеми – це ступінь значущості розв'язання даної проблеми для забезпечення життєдіяльності суспільства, соціальної спільності (групи). Саме словосполучення «соціальна проблема» з'явилося в західноєвропейських суспільствах на початку XIX ст. і спочатку використовувалося для позначення однієї конкретної проблеми – нерівномірного розподілу багатства. Поняття соціальної проблеми як небажаної ситуації, яку можна і потрібно змінити, дещо пізніше почало використовуватися в західних суспільствах при осмисленні соціальних наслідків промислової революції. Визначення соціальної проблеми пов'язане з певними труднощами: «1) виходячи з позицій культурного релятивізму, те, що є соціальною проблемою для однієї групи, може не бути такою для

іншої групи; 2) характер соціальних проблем змінюється з часом разом із змінами у цінностях, нормах і т. ін.; 3) існує політична сторона даного питання, яка полягає в тому, що виявлення «проблеми» може залучити одну групу у здійснення соціального контролю над іншою. Сьогодні соціологи все частіше відкидають уявлення, згідно з якими соціальні проблеми мають об'єктивний статус подібно до деякої органічної патології, і прагнуть до виявлення соціально конструйованих визначень того, що становить «проблему» [8, с. 301–302].

Поняття соціальної проблеми має свою історію в соціології, воно по-різному визначається в межах різних напрямків. Класифікацію соціологічних підходів до соціальних проблем запропонував І. Г. Ясавєєв [9], який умовно розділив ці підходи на дві групи: традиційні й альтернативні. Традиційні соціологічні підходи до соціальних проблем, такі як критичний (марксистський підхід), підходи соціальної патології, соціальної дезорганізації і функціоналістський, виходять з об'єктивізму, тобто соціальні проблеми розглядаються як об'єктивно існуючі дисфункції, суперечності, патологічні та дезорганізовані стани. Об'єктивістські підходи до соціальних проблем були піддані в останній третині ХХ ст. критиці, лейтмотив якої полягав у тому, що об'єктивістські трактування не сприяють розумінню деяких процесів, пов'язаних з виникненням та існуванням соціальних проблем, і розвитку такої галузі дослідження, як соціологія соціальних проблем. Альтернативними вважаються інтеракціоністський підхід, при якому соціальні проблеми вважаються наслідком суспільної реакції, і конструктивістський підхід, при якому соціальні проблеми конструюються індивідами або групами, які привертають увагу громадськості до тих чи інших передбачуваних умов і виступають з вимогами до їх змінення. В арсеналі сучасних соціологів, які вивчають соціальні проблеми, широко представлені як традиційні, так і альтернативні підходи.

Поступово було визнано значення суб'єктивного елемента соціальних проблем за умови, що іншим важливим елементом є об'єктивні умови. Р. Фуллер і Р. Майєрс [10] стверджують, що кожна соціальна проблема має свою структуру і складається з об'єктивної умови і суб'єктивного визначення. При цьому під об'єктивною умовою вони розуміли верифіковану ситуацію, існування і масштаби якої можуть

бути перевірені неупередженим спостерігачем, а під суб'єктивним визначенням – усвідомлення певними індивідами того, що ця умова загрожує певним значущим для них цінностям. Цінності, конфлікт між ними – основна причина будь-якої соціальної проблеми. Вони розробили концепцію стадій соціальної проблеми, відповідно до якої соціальні проблеми не виникають відразу як щось остаточне, дозріле, що користується увагою громадськості і викликає адекватну політику їх вирішення.

Основні ознаки соціальної проблеми: 1) конкретна ситуація, яка може бути описана неупередженим спостерігачем (історія виникнення, масштаби розповсюдження та інші кількісні характеристики); 2) індивіди і групи, що оцінюють ситуацію як проблему, відповідно до цінностей, які руйнує виникла ситуація і з відновленням яких пов'язане вирішення соціальної проблеми (уявлення про соціальну справедливість, конституційні права людини і т. д.); 3) вимоги змінити ситуацію, складність її вирішення і пошуки шляхів розв'язання проблеми [11, с. 67]. Спираючись на виділені ознаки, можна ідентифікувати соціальну проблему, виділити її структуру, що складається з конкретної ситуації, і визначити її як проблему суб'єктив, а потім приступити до її аналізу.

Громадські рухи – це «регулярна ініціативна діяльність багатьох людей, згуртованих прагненням змінити суспільний устрій у цілому або в якійсь його частині. Важливим вираженням цієї діяльності є протестні акції, тому вона неминуче зустрічає опір прихильників існуючого суспільного устрою. Для більшої ефективності своєї діяльності громадські рухи формують організації» [4, с. 53]. Проблематику соціальних рухів, на наш погляд, можна розглядати за усталеною схемою, виділивши «два типи проблем: гносеологічні (пізнавальні), пов'язані з переходом від незнання до знання, з розробкою інструментарію пізнання, з розширенням меж пізнання; предметні (організаційні, соціальні), які являють собою невідповідності, протиріччя між бажаним і дійсним, між існуючим і належним і таким, що вимагає зусиль з боку суспільства для їх розв'язання» [12, с. 72]. Як гносеологічна проблема соціальні рухи являють собою феномен колективної дії, яка розгортається в конкретному часопросторі, що визначає її межі, акторів, репертуар їх дій, фази, інтенсивність розвитку, результативність тощо. Не менш важливим є також урахування темпоральної і смислової

структури колективної дії, що виступає у формі конкретного соціального руху.

Широкий резонанс за останній час набули дослідження Е. Хоффера, визнаного в США класика суспільствознавства, які присвячені природі масових рухів людства – партій, релігійних течій, національних чи соціальних революцій. Е. Хофферу належить визначення низки закономірностей у розгортанні соціальних рухів, які він називає масовими рухами. Відмітимо ті з них, які найбільш наочно характеризують масові рухи як інституціоналізовану колективну дію [13, с. 7, 12, 14, 15, 16, 86, 89, 90, 118, 125]:

– «релігійні, революційні і національні рухи породжують масовий ентузіазм»;

– «незадоволені знаходять в масовому русі можливість стати іншими людьми, отримуючи видну роль або, принаймні, деякі якості, яких вони не можуть знайти виходячи з обмежених ресурсів власного “Я”»;

– «одна з найбільш сильнодіючих приманок масового руху – в тому, що вона замінює нам надію, особливо сильно це діє в суспільстві, де широко поширена ідея прогресу (безробітні охочіше йдуть за продавцями надії, ніж за тими, хто надає їм допомогу по безробіттю)»;

– «потрібна залізна воля, сміливість і далекоглядність видатного вождя, щоб мобілізувати і з'єднати існуючі точки зору та імпульс в колективну енергію масового руху»;

– «всі масові рухи користуються активною дією як засобом для об'єднання»;

– «люди, які вирости в атмосфері масового руху, стають неповноцінними, залежними істотами, навіть якщо від природи вони створені для самостійного життя»;

– «якщо народ дозрів для масових рухів, то це зазвичай означає, що він готовий до будь-якого з них, а не тільки до якогось одного руху з певною доктриною чи програмою»;

– «там, де різні масові рухи бурхливо змагаються між собою, – там бувають і такі випадки, коли різні послідовники одного руху переходять до іншого»;

– «масовий рух за своїм характером рідко буває цілісним. Зазвичай один рух виявляє деякі елементи рухів інших видів; іноді один рух містить у собі два або три. Вихід євреїв з Єгипту був і бунтом рабів, і релігійним рухом, і національним»;

– «активний масовий рух заважає творчому процесу: 1) він розпалює пристрасті і тим самим відводить енергію від творчої роботи; 2) творчу роботу підпорядковує цілям руху – література, мистецтво, наука стають або пропагандою, або зобов'язані служити вузько практичним цілям; 3) творча енергія йде і туди, де масовий рух відкриває широке поле для діяльності (війна, колонізація, індустріалізація); 4) фанатичний стан розуму сам по собі придушує всі види творчої роботи»;

– «масові рухи часто бувають фактором пробудження та оновлення закостенілих суспільств».

Наразі науковці звертають увагу на соціальні рухи нового типу, які функціонують за моделлю мережевих структур і несуть на собі відбиток нового часу, відрізняються від «старих» форм соціальної активності. До характеристик нових соціальних рухів відносяться такі: значуща роль неформальних лідерів, слабка формалізація організації (відсутність статуту, реєстрації тощо), мережевий принцип організації, переважна мобілізація ресурсів постматеріального типу (знання, культурна ідентичність, індивідуальна ідентичність, цінності); плюралізм інтересів; відкритість і готовність до співпраці з іншими організаціями та мережами [2, с. 231–245].

Висновок. Узагальнення досліджень, проведених соціологами на пострадянському просторі, дозволяє нам стверджувати, що для сучасних соціальних рухів стають притаманні такі риси: організаційний плюралізм; актуалізація соціальної проблематики; децентралізація; відповідність характеру, змісту, форм, терміну колективної дії в межах конкретних соціальних рухів соціальному часу; зовнішня підтримка; віртуалізація діяльності; використання новітніх інформаційно-комунікативних технологій; нові вимоги до активістів, лідерів. Наразі проблематика соціального руху як форми колективної дії переходить у площину розробки відповідних соціальних технологій, які потребують соціологічного супроводу.

Список літератури

1. Халий И. А. Современные общественные движения: инновационный потенциал российских преобразований в традиционалистской среде / И. А. Халий. – М. : Ин-т социологии РАН, 2007. – 300 с.
2. Клеман К. Появление социальных движений нового типа в России / К. Клеман // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России / под ред. С. В. Патрушева. – М. : ИСП РАН, 2006. – С. 229–264.
3. Общественные движения в России: точки роста, камни преткновения / под ред. Павла Романова и Елены Ярославской-Смирновой (Библиотека Журнала исследований социальной политики). – М. : «Вариант»; ЦСПГИ, 2009. – 224 с.
4. Ротмистров А. Н. Общественные движения: опыт классификации социологических концепций / А. Н. Ротмистров // Социол. исслед. – 2010. – № 8. – С. 46–53.
5. Яницкий О. Н. Сети социальных движений в России / О. Н. Яницкий // ОНС: Общественные науки и современность. – 2010. – № 6. – С. 52–62.
6. Bruce Bimber, Andrew J. Flanagin, Cintia Stohl. Reconceptualizing collective action in the contemporary media environment // Communication Theory. – 2005. – № 4 (15). – P. 365–388.
7. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г. Блумер // Контексты современности-2 : хрестоматия / сост. и ред. С. А. Ерофеев. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 150–159.
8. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. Тернер ; пер. с англ. ; под ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во «Экономика», 2004. – С. 437–438.
9. Ясавеев И. Г. Конструирование социальных проблем средствами массовой коммуникации / И. Г. Ясавеев. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2004. – 200 с.
10. Фуллер Р. История социальной проблемы / Р. Фуллер, Р. Майерс // Контексты современности-2 : хрестоматия / сост. и ред. С. А. Ерофеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 138–141.
11. Симонова Т. М. Теоретические аспекты изучения социальных проблем / Т. М. Симонова // Социол. исслед. – 2009. – № 8. – С. 65–69.
12. Минина В. Н. Социология социальных проблем: Аналитический обзор основных концепций / В. Н. Минина // Журнал социологии и социальной антропологии. – СПб., 1998. – Т. 1. – № 3. – С. 74–90.
13. Хоффер Э. Истинноверующий. Мысли о природе массовых движений / Э. Хоффер. – Мн. : ЕГУ, 2001. – 200 с.